

مکتوبات فارسی درباب موسیقی

تاریخ ادبیات موسیقایی فارسی
قرن پنجم تا نهم هجری قمری

مهرداد فلاحزاده
ترجمه‌ی سه‌نند سلطان‌دوست

فهرست

۱ پیش‌گفتار مؤلف بر ترجمه‌ی فارسی

۳ مقدمه‌ی مترجم

۵ قدردانی

۷ علائم اختصاری

مقدمه ۹

۹ درآمد

۱۰ قلمرو پژوهش

۱۵ هدف و روش

۱۸ منابع

۱۹ پیشینه‌ی پژوهش

۲۱ نحوه‌ی تنظیم اثر

۲۱ تعاریف، توضیحات و نکات دیگر

۲۳ یادداشت‌های مترجم

فصل اول: خاستگاه‌ها ۲۵

۲۵ مکتوبات موسیقایی پیش از ظهور ادبیات موسیقایی عربی

۳۱ ظهور ادبیات موسیقایی عربی

۳۹ یادداشت‌های مترجم

فصل دوم: مکتوبات موسیقایی قرن پنجم ۴۱

۴۱	پیش‌زمینه
۴۴	معرفی آثار
۴۴	دانش‌نامه‌ی علانی اثر ابن سینا و جوزجانی
۵۰	شرح کتاب‌التعرف لمذهب اهل‌التصوف اثر مُستملی
۵۳	صد میدان اثر انصاری
۵۴	کشف‌المحجوب اثر هُجویری
۵۸	قایوس‌نامه اثر کیکاووس بن اسکندر
۶۱	ترجمه‌ی رساله‌ی قشیریه اثر ابوعلی الحسن بن احمد العثماني
۶۳	یادداشت‌های مترجم

فصل سوم: مکتوبات موسیقایی قرن ششم ۶۵

۶۵	پیش‌زمینه
۶۷	معرفی آثار
۶۸	کیمیای سعادت اثر غزالی
۷۱	التصفیه فی احوال‌المتصوفه اثر عَبَّادِی
۷۲	حدائق‌الأنوار فی حقائق‌الأسرار اثر فخر رازی
۷۶	ترجمه‌ی دوم از رساله‌ی قشیریه از مترجم ناشناس
۷۶	نسخه‌ی خطی از اثری بی‌تاریخ حوالی سده‌ی ۶/ق ۱۲ م
۷۶	ترجمه‌ی فارسی تقویم‌الصحه
۷۸	یادداشت‌های مترجم

فصل چهارم: مکتوبات موسیقایی قرن هفتم ۷۹

۷۹	پیش‌زمینه
۸۱	معرفی آثار
۸۲	آداب‌الصوفیه اثر نجم‌الدین کبری
۸۳	ترجمه‌ی فارسی احیاء علوم‌الدین
۸۴	در علم موسیقی اثر باباافضل
۸۵	حدیقه‌الحقیقه اثر احمد جام
۸۶	رساله‌ی سِرِّ سماع اثر علاء‌الدوله‌ی سمنانی
۸۷	ترجمه‌ی فارسی عوارف‌المعارف از ابومنصور ماشاده

۸۸	اشجار و اثمار اثر علاء منجم
۹۰	کنزالموز اثر امیر حسینی هروی
۹۱	دُرّة‌التاج لَعْنَة‌الدباج اثر قطب‌الدین شیرازی
۹۵	نسخ خطی از آثار بی‌تاریخ استنساخ‌شده طی سده‌ی ۷/ق ۱۲ م
۹۵	مجمّل‌الحکمه
۹۷	رساله‌ی موسیقی اثر محمد نیشابوری
۱۰۱	یادداشت‌های مترجم

فصل پنجم: مکتوبات موسیقایی قرن هشتم ۱۰۳

۱۰۳	پیش‌زمینه
۱۰۵	معرفی آثار
۱۰۵	رساله‌ی فریدون بن احمد سپهسالار در احوال مولانا جلال‌الدین مولوی
۱۰۷	أوراد‌الأحباب و فصوص‌الآداب اثر ابوالمفاخر یحیی باخرزی
۱۱۰	مصباح‌الهدایة و مفتاح‌الكفایة اثر عزالدین کاشانی
۱۱۲	رساله‌ی چنگ اثر قَمَرِی
۱۱۳	نفائس‌الفنون فی عرایس‌العیون اثر آملی
۱۱۷	ترجمه‌ی فارسی کتاب‌الأدوار از یحیی بن احمد کاشی
۱۱۷	طریقت‌نامه اثر فقیه کرمانی
۱۲۰	کنز‌التَّحَف اثر حسن کاشانی
۱۲۵	خلاصة‌الأفکار فی معرفة‌الأدوار اثر شهاب‌الدین صیرفی
۱۲۵	غُنیة‌المُنیة از مؤلف نامعلوم
۱۲۷	ترجمه‌ی فارسی‌الأدوار از اسعد السمرقندی
۱۲۸	معدن‌المعانی اثر یحیی مَنیرِی
۱۲۹	قصیده از شاعری نامعلوم
۱۲۹	نسخ خطی از آثار بی‌تاریخ استنساخ‌شده طی سده‌ی ۸/ق ۱۴ م
۱۳۱	المختصر‌المقید فی بیان‌الموسیقی و اصول‌احکامه
۱۳۳	یادداشت‌های مترجم

فصل ششم: مکتوبات موسیقایی قرن نهم ۱۳۵

۱۳۵	پیش‌زمینه
۱۳۷	معرفی آثار

۱۳۷	جامع‌الألحان اثر عبدالقادر مراغی
۱۴۴	مقاصد‌الألحان اثر عبدالقادر مراغی
۱۴۵	شرح ادوار اثر عبدالقادر مراغی
۱۴۹	مجموعه‌ی تصانیف اثر عبدالقادر مراغی
۱۵۱	تقاوة‌الأدوار اثر فرزند عبدالقادر مراغی
۱۵۲	رساله‌ی موسیقی معمار
۱۵۶	رساله‌ی موسیقی اثر عبدالرحمن جامی
۱۵۷	مقاصد‌الأدوار اثر محمودبن عبدالعزیز بن خواجه عبدالقادر بن غیبی الحافظ المرآغی
۱۵۸	نسخ خطی از آثار بی‌تاریخ استنساخ‌شده طی سده‌ی ۹ق/۱۵م
۱۵۸	بیان قطعات چینی
۱۵۸	در اسامی دوازده مقام
۱۵۹	یادداشت‌های مترجم

فصل هفتم: چکیده، جمع‌بندی و دوره‌بندی ۱۶۱

۱۶۱	چکیده و جمع‌بندی
۱۶۲	قرن ۵ قمری / ۱۱ میلادی
۱۶۸	قرن ۶ قمری / ۱۲ میلادی
۱۷۰	قرن ۷ قمری / ۱۳ میلادی
۱۷۶	قرن ۸ قمری / ۱۴ میلادی
۱۸۰	قرن ۹ قمری / ۱۵ میلادی
۱۸۳	دوره‌بندی: دوره‌ها و ویژگی‌ها
۱۸۳	دوره‌بندی خُرد: دوره‌بندی رویکردها و دسته‌بندی آن‌ها
۱۸۳	رویکرد غیردینی
۱۸۴	متون نظری
۱۸۷	متون مسجع / منظوم، متون تعلیمی و پزشکی، و مجموعه‌های تصانیف
۱۸۸	رویکرد دینی
۱۸۸	متون نظری تصوف
۱۹۱	متون مسجع / منظوم و مجموعه‌تصانیف
۱۹۱	دوره‌بندی کلان: دوره‌بندی نوع ادبی
۱۹۴	یادداشت‌های مترجم

مؤخره ۱۹۵

۱۹۷	پیوست ۱
۱۹۷	نمودار طبقه‌بندی مکتوبات فارسی در باب موسیقی
۱۹۸	پیوست ۲
۲۰۱	پیوست ۳
۲۱۴	پیوست ۴
۲۱۴	یگانه نسخه‌ی خطی یافت‌شده از رساله‌ی موسیقی نیشابوری
۲۱۴	پیوست ۵
۲۱۴	نسخه‌ای خطی از ترجمه‌ی فارسی تقویم‌الصحة

کتابنامه ۲۱۷

۲۱۷	کتاب‌ها و مقالات
۲۲۲	واژه‌نامه‌ها و دانش‌نامه‌ها
۲۲۲	نسخه‌های خطی

نمایه ۲۲۳

۲۲۳	نمایه‌ی نام‌ها
۲۲۷	نمایه‌ی آثار

فصل اول: خاستگاه‌ها

در این فصل ابتدا به بحث درباره‌ی خاستگاه‌های مکتوبات موسیقایی فارسی با تمرکز بر سیر تحول این نوع ادبی در دوران باستان می‌پردازم که ایران پیشااسلامی و دنیای اسلام پیش از قرن ۵ق/۱۱م را دربرمی‌گیرد.

مکتوبات موسیقایی پیش از ظهور ادبیات موسیقایی عربی

موقعیت جغرافیایی فلات ایران (و جلگه‌ی خوزستان) نقشی اساسی در پرورش فرهنگی مردمانی که در این منطقه می‌زیسته‌اند ایفا کرده است. تماس‌ها و تبادلات مستمر فرهنگی میان این مردمان و دیگر تمدن‌های باستان، یعنی تمدن‌های بین‌النهرین (سومر، اکد، بابل، آشور)، هند، چین، مصر و یونان، تحولات فرهنگی سرزمین را تا حد قابل ملاحظه‌ای رقم زده است. برای دستیابی به ریشه‌های هرگونه تحول و پیشرفت فرهنگی (و در مورد خاص مورد نظر ما: مکتوبات موسیقایی) در ایران، افغانستان و تاجیکستان، می‌باید این شرایط جغرافیایی و فرهنگی را در نظر بگیریم. از همین رو، تاریخ مختصری از کتابت در باب موسیقی در میان مردمان و فرهنگ‌های همسایه پیش از قرن ۵ق/۱۱م در این جا ارائه می‌شود.

شواهد مکتوب به‌جامانده از بین‌النهرین باستان، به‌ویژه به خط میخی سومری و اکدی، آشکار می‌سازد که فعالیت فراوانی در حوزه‌ی نظریه‌ی موسیقی در بین‌النهرین دوران باستان وجود داشته است. به نظر کیلمر^۱ (Sasson, 1995, vol. iv: 2601)، بر بسیاری از لوح‌نیشته‌های میخی سومری و اکدی اطلاعات مربوط به تمامی جنبه‌های موسیقی حک شده که به دست ما رسیده است. در این متون، در کنار دیگر مباحث، توضیحاتی در باب آلات موسیقی، گام‌ها، و کوک‌ها (Kilmer, [Reallexikon der Assyriologie, 1993-1997: 463-482]) آمده است. مهم‌ترین متون در بین این منابع مکتوب، *Ikrību* از آشور جدید، *Nabnītu* از بابل میانه، و هشت متن میخی‌اند که مابین اوایل هزاره‌ی دوم و

اواسط هزاره‌ی اول پیش از میلاد نوشته شده و در آنها «نظام مُدالی» اکدی توضیح داده شده است (Kilmer [Sasson, 1995: 2606]).*

درباره‌ی مصر، جالب توجه است که به‌رغم دغدغه‌ی مصریان برای مستندسازی تمام وجوه زندگی روزمره‌شان (Anderson [Sasson, 1995, vol. iv: 2555])، هیچ سند یا متن مکتوبی که مختص موسیقی باشد به دست ما نرسیده است که نشان می‌دهد این فعالیت نزد مصریان باستان مرسوم نبوده است. البته پاره‌هایی از سرودهای دینی موجود است که از موسیقی یاد می‌کنند. برای نمونه، سرودهای دینی معبد هاتور^۱ در دندرَه نقش موسیقی را در مناسک دینی نشان می‌دهد. در یکی از سرودهای پرستش هاتور، که ارجاعاتی به موسیقی و آلات موسیقایی دارد، می‌خوانیم (همان):

ما از برای روح تو طبل می‌زنیم،
ما از برای بزرگی‌ات می‌رقصیم،
ما تو را به آسمان‌ها برمی‌کشیم.
که تویی بانوی سیستم کمانی،
و بانوی سیستم منات و نائوس،^۲
بانوی دست‌افشانی و پایکوبی،
که موسیقی روحانی از برای او نواخته می‌شود.

بر پایه‌ی دانش امروزمان، به نظر می‌آید که مکتوبات موسیقی در چین باستان هم به اندازه‌ی تمدن‌های بین‌النهرین باستان رایج نبوده، و در آن‌جا این فعالیت ادبی نسبتاً دیرتر آغاز شده است. لم^۳ (GEWM, vol. 7: 128) از سندی مربوط به پایان قرن پنجم پیش از میلاد یاد می‌کند که در آن از موسیقی «به‌عنوان ابزاری برای تذهیب نفس و تسلط بر آن» بحث شده است. وی (همان: ۱۲۹) اثری دیگر درباره‌ی موسیقی را با عنوان *Yuefu zalu* (مکتوبات متفرقه در باب موسیقی) نوشته‌ی دوآن آنجی^۴ معرفی می‌کند که در حدود سال ۹۰۷ م نوشته شده و بخشی از آن به موسیقی درباری، آلات موسیقی، و موسیقی‌دانان دوران حکومت سلسله‌ی تانگ (۹۰۷-۶۱۸ م) می‌پردازد. اثر قابل اشاره‌ی دیگر کتاب تاریخی شیچی (اسناد مورخ کبیر) از سیما چیان^۵ است که حوالی سال ۱۰۰ پیش از میلاد نوشته شده و فصلی از آن به *Yue* (موسیقی) اختصاص یافته است. ینگ‌شی^۶ (همان: ۱۱۵) اشاره می‌کند که در پی این کتاب، مکتوبات چینی در باب موسیقی به جزئی از تواریخ رسمی اکثر سلسله‌های سلطنتی بدل شد. وی همچنین اثری دیگر در باب موسیقی با عنوان *Yueshu yaolu* (رساله

* در این متون اکدی، این هفت مُد توصیف شده است: išartu, kimtu, embūbu, pītu, nīd qabli, nīš gābari, qablītu (Kilmer [Reallexikon der Assyriologie], 1993-1997: 472-474) (نیز نک. (Rocher, [Gonda, 1986: 252]).

در موسیقی) را معرفی می‌کند که در حدود قرن هشتم نوشته و منتشر شده است. محتمل است که این اثر ماحصل تأثیر یونانیان بر مکتوبات چینی در باب موسیقی باشد.

مکتوبات سنسکریت در باب موسیقی در هند نیز اندکی دیر پدیدار شد، و تقریباً تمامی آثاری که به دست ما رسیده پس از قرن اول میلادی نوشته شده است. البته مشکل این جاست که ما از تاریخ دقیق تصنیف این آثار مطمئن نیستیم. یکی از قدیمی‌ترین آثار موسیقایی در هند، پاره، یا دقیق‌تر بخش سوم از سومین *Khanda* (بخش)، از *Viṣṇudharmottara* متعلق به مجموعه‌ی *پورانها* است. این اثر به موسیقی آوازی و سازی نیز می‌پردازد. چنان‌که در بالا اشاره شد، تاریخ تصنیف این اثر معلوم نیست؛ با وجود این، روشه^۸ (Gonda, 1986: 252) ذکر می‌کند که [ابوریحان] بیرونی از این اثر به تفصیل استفاده کرده، و این بدان معناست که متن در فاصله‌ی بین قرون پنجم و یازدهم میلادی نوشته شده است.^۹ اثر سنسکریت قدیمی و مهم دیگر در باب موسیقی، که البته تاریخ دقیق تصنیف آن را نیز نمی‌دانیم، *Nāṭyaśāstra*^{۱۰} است. البته قدیمی‌ترین شرح اثر به قلم اودبها^{۱۱} (قرن ۷ م) نشان می‌دهد که پیش از سده‌ی هفتم نوشته شده است. به نظر می‌رسد که این اثر بین قرن اول و دوم میلادی نوشته شده باشد (Rowell [GEWM, vol. 5: 23]). *Nāṭyaśāstra* قدیمی‌ترین و جامع‌ترین اثر درباره‌ی نمایش پردازی هندی است. اثر به سی‌وشش فصل تقسیم شده که شش (و در بعضی نسخه‌ها هفت) فصل آن، مشخصاً فصول ۲۸ تا ۳۳، به موسیقی اختصاص یافته است. بنا به ترجمه‌ی انگلیسی اثر (Nāṭyaśāstra, 1999: 218-329)، عنوان فصولی که به موسیقی اختصاص یافته عبارت است از^{۱۲}:

فصل بیست‌وهشتم: موسیقی سازی
فصل بیست‌ونهم: سازهای زهی
فصل سی‌ام: سازهای بادی
فصل سی‌ویکم: قواعد تالا^{۱۳}
فصل سی‌ودوم: سرودهای دهرووا^{۱۴}
فصل سی‌وسوم: سازهای کوبه‌ای

راول^{۱۵} (GEWM, vol. 5: 24) چهار اثر سنسکریت دیگر را معرفی می‌کند که پیش از قرن ۱۰ م نوشته شده‌اند. این آثار عبارت‌اند از: *Dattilam*، که به اسوارا^{۱۶} و تالامی پردازد، و بر موسیقی آئینی دوران امپراطوری گوپتا (۵۳۵-۳۲۰ م) متمرکز است؛ *Nāṭyaśāstra*، که بین قرون ۵ و ۶ م گردآوری شده و بخشی از آن در باب موسیقی است و به تاریخ تطور سرودهای ودایی، نظام مُدهای موسیقایی، کیفیت‌های

* سه تاریخ محتمل دیگر از این قرار است: بین ۶۰۰ و ۱۰۰۰ م؛ بین ۴۵۰ و ۶۵۰ م؛ بین ۴۰۰ و ۵۰۰ م. (برای اطلاعات بیشتر، نک: (Rocher, [Gonda, 1986: 252]).